

ВОКАЛІЗМ УКРАЇНСЬКИХ ЗАПОРІЗЬКО-НАДАЗОВСЬКИХ ГОВІРОК

Актуальність теми зумовлена своєрідністю і майже цілковитою недослідженістю говорів степової України, особливо тих, що поширені на території Запорізького Надазов'я.

Особливості говірок Запорізької області вже були предметом вивчення у працях діалектологів, зокрема В. А. Чабаненка [41]. Але вони досліджували, передусім, північні райони області, що тяжіють до Нижньої Наддніпрянщини. Лише С. П. Самійленко у статті “Фонетичні особливості говірок Запорізької області” (1956 р.) фрагментарно використав матеріали, зібрані ним у кількох селах Приазовського району. Він наголошує на майже цілковитій невивченості степових говорів південно-східного наріччя і зазначає, що “теоретичний інтерес до них викликається і історичним минулим цього краю, і своєрідністю заселення та дозаселення його носіями різних діалектних угруповань...” [34, с. 89].

Отже, говірки Запорізького Надазов'я, які становлять окрему підсистему степових говорів України, ще не були об'єктом комплексного наукового дослідження.

Ми ставимо за мету проаналізувати вокалізм українських говірок Запорізького Надазов'я для виявлення їх особливостей у порівнянні із літературною мовою та відповідними фактами інших діалектів української мови, що зумовлює потребу виконання таких **завдань**:

- 1) зібрати польовим методом та систематизувати фонетико-фонологічні засоби мови носіїв говірок;
- 2) зробити опис структури вокалізму;
- 3) з'ясувати особливості функціонування голосних фонем у говірках.

Об'єктом дослідження є українські говірки Запорізького Надазов'я у межах зазначених вище 5 районів.

Предметом – структура та особливості цих говірок на рівні фонетики і фонології.

Матеріалом дослідження послужили польові записи, зібрані у 31 населеному пункті Запорізької області.

Враховуючи історико-етнографічну особливість регіону, основними критеріями відбору населених пунктів для обстеження говірок були національний склад та час заснування. Відбиралися села, де українці складають не менше 70 % жителів (села з меншим відсотком українців значно русифіковані). З цього числа відібрані порівняно старі села, що виникли у ХІХ – на початку ХХ ст., і в яких корінне українське населення живе постійно протягом кількох поколінь.

Були обстежені говірки: а) у Бердянському районі – смт. Андріївка, села Берестове, Дмитрівка, Карла Маркса, Миколаївка, Новотроїцьке, Успенівка; б) у Приморському районі – села Борисівка, Єлисейка, Лозанівка, Новоолексіївка, Партизани, Єлизаветівка; в) у Приазовському районі – села Бесідівка, Володимирівка, Воскресенка, Ганноопанлинка, Горіхівка, Дмитрівка, Новокостянтинівка, Новомиколаївка, Олександрівка, Приморський Посад, Степанівка Перша; г) у Мелітопольському районі – села Вознесенка, Костянтинівка та Новомиколаївка. д) у Якимівському районі – села Волчанське, Давидівка, Охримівка, Шелюги.

Наукова новизна полягає в тому, що вперше досліджено структуру вокалізму українських говірок Запорізького Надазов'я на значному діалектному матеріалі.

Теоретичне значення полягає в здійсненні дослідження однієї із груп говірок південно-східного наріччя української мови на сучасному хронологічному зрізі, виявленні їхніх говіркових рис та особливостей; структурно-функціональний підхід до вивчення живого мовлення носіїв говірок розширює наше уявлення про фонетико-фонологічну систему української національної мови, її функціональні можливості. Дослідження

має загальнотеоретичне значення, оскільки дозволяє визначити ареали поширення певних діалектних явищ.

Практичне значення зумовлене актуальністю та науковою новизною. Наведений у роботі матеріал розширює джерельну базу української діалектології. Отримані результати дослідження можуть бути використані при вивченні курсу української діалектології у вищих навчальних закладах, у загальноосвітній школі – в процесі роботи вчителя-мовника над діалектними помилками учнів, а також – при впорядкуванні діалектних словників, у синтетичних працях з української діалектології.

Проведене нами дослідження має і теоретичне підґрунтя. Ученими проаналізовано цілу низку важливих проблем, що стосуються історії українського вокалізму, системи голосних, зроблено пояснення окремих явищ та процесів, які відбуваються на фонетико-фонологічному рівні: [1], [2], [3], [4], [5], [6], [8], [9], [10], [11], [12], [13], [14], [15], [16], [17], [18], [19], [20], [21], [22], [24], [25], [26], [27], [28], [29], [30], [31], [33], [34], [35], [36], [37], [38], [39], [40], [41], [42], [43] та ін. Зупинимося на питаннях, що є актуальними для з'ясування фонетичної і звукової структури запорізько-надазовської групи говірок.

Аналізуючи вокалізм українських говірок Запорізького Надазов'я, візьмемо за основу шестифонемну структуру наголошеного вокалізму */i/* - */u/* - */e/* - */a/* - */o/* - */y/* як характерну всім говорам південно-східного наріччя і українській літературній мові [1, с. 95]. Така структура також зафіксована у південноволинських, покутсько-буковинських, подільських, наддністрянських, більшості бойківських та гуцульських говорів південно-західного наріччя [15, с. 58].

У говірках суттєвим є розрізнення системи наголошеного і ненаголошеного вокалізму. Голосні фонемі найбільш виразні під наголосом, але у ненаголошеній позиції в різних комбінаторних умовах під час мовлення вони можуть втрачати фонематичну виразність. Для ненаголошеного

вокалізму зазначених говірок характерна певна здиференційованість щодо якісного вияву фонем та їх кількісного складу.

Фонема /i/ репрезентується нелабіалізованим голосним звуком переднього ряду високого піднесення. У найпоширенішій говірковій вимові вона вживається лише після м'якого приголосного і в українській мові не є продовженням етимологічного спільносхіднослов'янського та праслов'янського *[i]. Лише на початку слів фонема /i/ може сягати етимологічного *[i] [3, с. 40]. Це простежується і у запорізько-надазовських говірках ([ide'], [im'i'je], [imja'] / [i'm'a]).

Проте в окремих говірках голосний [i] у сильній та слабкій позиції виступає у межах двосторонньої взаємозаміни із голосним [и], утворюючи фонетичні дублети, напр.: [i'калка] / [и'калка], [інди'к] / [инди'к], [інти^ере'с] / [инти^ере'с], [іржа'ти] / [иржа'ти]. Т. Г. Шевченко пояснює дублетну форму з /i/ у говірках наслідком впливу орфографічної норми літературної мови [43, с. 96]. Як відомо, в українській літературній мові фонема /и/ на початку слів не вживається [39, с. 22].

Характерною особливістю вживання фонем /i/ в ряді говірок Запорізького Надазов'я є її більша частота порівняно з /и/. У позиції абсолютного початку слова [i] виступає незалежно від наголосу і властиве для мовлення усіх носіїв говірок.

В окремих говірках вживаються паралельні форми із приставними приголосними: [ɛ'інди'к] / [гинди'к] та [ɛ'i'каўка] / [ɛ'i'калка] / [ɛ^xи'каўка] / [ɛ^xи'калка] у Єлиссівці, лише [хикаўка] у с. Карла Маркса та с. Миколаївці. У говірках інших населених пунктів у позиції перед передньоязиковими приголосними з, с спостерігається “приставний” [i] у таких словах, як [ізбо'ку], [ізδ'е'лаї], [із:a'д'і], [існе'ри^еду], а [ізвар'у'], [ізро'бл'и'но], [ізроби'] лише в с. Новокостянтинівці. Мовленню осіб найстаршого віку характерне послідовне вживання “приставного” [i], яке не залежить від попередніх голосних або приголосних: [... ide' існе'риду / іду't' існе'риду...].

Фонема /i/ також є на місці етимологічного *[o] як у наголошених, так і в ненаголошених новозакритих складах, напр.: [в'ін], [в'іўц'а'] / [в'іўца'] (лише в с. Приморському Посаді), [д'іїка], [д'іішоў], [д'істаў], [м'іі], [н'іч'], [р'іє^х], [р'іжо'к], [р'іл':а'], [си'д'іп], [с'іл'], [ст'іл], [хве'д'іп], [паўло' хве'д'ірович].

Явище /o/ > /i/ в новозакритих складах притаманне всім південно-східним говіркам, більшості південно-західних та частині північних [10, с. 14].

Фонема /i/ виступає в закритих та відкритих складах на місці давнього наголошеного та ненаголошеного *[e], напр.: [ве'ч'іп], [в'е'ч'і'р'аје], [в'і'с'ім], [ж'і'нка], [з'імл'а'], [ка'м'ін'], [ки'с'і'л'] / [к'іс'і'л'], [ку'н'іл'], [о'с'ін'], [... ц'іје'жі о'с'ін'і...], [н'іч'], а [н'і'ч'і] (у мнж. лише у с. Воскресинці), [пл'ітн'і], [похоро'н'ін], [похоро'н'ін'і], [с'ім], [с'ід'ми'ї], а [ш'іст'], [ш'істи'] (у с. Борисівці). Проте маємо [ве'ч'ур], [ка'мин'] / [ка'м'ен'], [о'син'], [па'рин'], [шисна'ц':ат'] здебільшого у с. Воскресинці, с. Єлисіївці, с. Новоолексіївці та с. Карла Маркса.

На відміну від сучасної української літературної мови в говірках перехід /e/ > /i/ в кінцевому ненаголошеному закритому складі із останнім м'яким приголосним звуком у слові відбувається послідовніше. Відповідно, фонема /i/ виступає також і в словах [моле'б'ін'], [па'р'ін'], [поги'б'іл'].

Як і в українській літературній мові, у досліджуваних говірках на місці етимологічного *[ъ] в середині складу маємо [i], а на початку – [ji] (незалежно від наголосу), напр.: [д'ід], [зв'ір], [їда'], [кр'і'нко], [кр'і'нкиї], [л'і'то], [м'ішо'к], [н'ісо'к], [н'іту'х], [по'їїзд], [р'і'чка], [с'і'но], [с'ікти'], [с'ітка], [сл'ід], [н'і'сн'а], [хл'іб], [јач'м'і'н'].

Проте в окремих випадках спостерігається [e:], який, очевидно, підтримується впливом російської мови: [д'ед], [зв'ер'], [кр'е'нкиї], [сл'ед], [хл'еб].

В іменниках з випадним [o], [e] з [ѣ], [ѣ] у суфіксах -ок, -ець, -ен на місці етимологічних *[o], *[e] вживається секундарний [i]: [к'іне'ц'] / [коне'ц'], [конц'а'].

Фонему /i/ на місці давнього *[e] як виняток спостерігаємо в слові [коло'д'із'], [коло'д'із'а] (лише у с. Єлисіївці) та [коло'д'іц'] у с. Карла Маркса, с. Приморському Посаді. Усі інші досліджувані говірки знають тільки словоформу [коло'д'аз'] та [... у коло'д'аз'і] / [... у коло'д'аз'а].

У говірках досліджуваного ареалу є випадки вживання звука [i] на місці [и], що походить з давніх *[ы] та *[и](і) (злилися в звукові [и]), характерний всім південно-східним, більшості південно-західних та північних говірок [10, с. 31]. Причому в досліджуваних говірках [и] спостерігається зрідка, замість сподіваного [и] виступає [i], окремі словоформи зафіксовано лише у певних селах, наприклад: [в'ім'а] / [в'ім'ја] / [в'імн'а], [гн'іє'], [ву'л'ік], [з'іма'], [з'імл'а'], [про'т'іў], [поч'і'стили], [нач'іна'јут'], [у'ч'іц'а], [уч'і'т'іл'н'іца], [фе'доров'іч], [хвам'і'л'іја], а [ж'і'з'н'], [ж'ів'о'м], [ж'і'т':а] – лише у с. Дмитрівці Приазовського р-ну; [розва'л'іни] – лише у с. Новокостянтинівці.

Послідовне використання [i] можна пояснити дією різних чинників. Зокрема, у позиції після зубних (сприяють звуженню та підвищенню голосного): [з'імл'а'], [гн'іє'], [про'т'іў]. У багатьох випадках звук [i] може підтримуватися впливом російської мови: [фе'доров'іч], [уч'і'ц'а], [ву'л'ік].

Однак поряд із варіантами, у яких є поширеним звук [i], зустрічаємо в окремих говірках (найбільш віддалених від райцентрів селах переважно із українськими сусідніми) також уживання звука [и], наприклад: [ви'м'ја], [ви'м'а] / [ви'мн'а], [зима'] у мовленні носіїв говірок молодшого та середнього віку, а у мовленні старших та найстарших осіб частіше спостерігаємо [i]. Виявлено говірки, в яких функціонує лише [ви'м'а] та [ви'м'ја]. Це с. Андріївка, с. Берестове та с. Успенівка, а лише [ви'мн'а] у с. Миколаївці. Очевидно, що поширення [и] зумовлено впливом сучасної української літературної мови.

Окремим говіркам досліджуваного ареалу характерне заступлення нового [и] ([е] випадне) високим [і] у дієсловах, які позначають тривалу дію, напр.: [ўм'іра'ли], [заб'іра'ли], [зб'іра'т'], [насоб'іра'ли], [приб'іра'т'], [саб'іра'ли] у с. Дмитрівці Бердянського р-ну та [соб'іра'ў], [уб'іра'ли], [ум'ірла'] у с. Дмитрівці Приазовського р-ну, с. Карла Маркса, с. Лозанівці, с. Миколаївці, с. Партизанах, с. Приморському Посаді. Така заміна найчастіше зустрічається у мовленні осіб середнього, старшого та найстаршого віку, на відміну від говірок долини р. Кінської, де більш характерна молодому та середньому поколінню [41, с. 48]. Л. А. Булаховський це явище в українських говірках пояснював впливом польської мови [6, с. 102].

Літературно-нормативний [и] замінюється на [і] в іншомовних словах, напр.: [абр'іко'са], [арт'іл'е'р'іја] / [алт'ір'е'р'іја], [арт'і'ст], [бат'і'ст], [бригад'і'р], [д'ісц'іпл'і'на], [команд'і'р], [кул'т'іва'тор], [магазин'і'н], [мат'іма'т'іка], [параз'і'т], [сат'і'н], [с'ігна'л], [трахтор'і'ст], [т'іф^х], [скарлат'і'н], [шкарлат'і'н]. Варіанти на [і] вживаються паралельно до [и] і є переважаючими.

Збереження іншомовного [і] у такому типі слів, на думку І. О. Варченка, відбулося внаслідок впливу попередніх зубних, що можуть пом'якшуватися і звужувати наступний голосний, вокальної гармонії та за аналогією до відповідних слів у російській мові [7, с. 139].

Для всіх говірок характерним також є вживання в іншомовних словах фонем /і/ на початку слова перед приголосним або ж після приголосного у тих випадках, де літературна мова знає /е/, напр.: [в'іл'ісон'е'д], [в'іра'нда], [д'іmob'іл'іза'ц'іја], [д'іmob'іл'ізува'ўс'а], [ікса'мини] / [ікса'м'іни], [іксе'ма], [іксн'ід'і'тор], [д'ікре'т], [д'ікр'е'т], [д'іфт'ір'і'ја] / [д'іхт'ір'і'ја], [с'івасто'пол'], [с'імф'іро'пол'].

На місці /і/ виступають звуки [е], [е], [о] ([хр'ен] / [хрон]) у с. Борисівці, с. Володимирівці, с. Костянтинівці, с. Приморському Посаді, а у с. Новокостянтинівці у цій позиції спостерігається лише [о]: [хрон]. У всіх

інших говірках найпоширенішим є вживання фонетичного варіанту [xp'ín], паралельно до якого інколи зустрічаємо [xp'en] або [xpén].

На думку І. О. Варченка, у слові [хрон] звук [о] з'явився на місці [Ѣ], очевидно, внаслідок фонетичної “деетимологізації”, тобто переходу в сферу діяння закону про чергування [і] – [о] в закритому і відкритому складах на місці давнього *[о] [7, с. 78].

У словах, які в літературній мові вживаються із префіксом *під-*, в окремих говірках досить часто (поряд із *п'ід-*) маємо замість /і/ звук [о]: [под:е'ржује], [подими'], [подм'ін'а'ў], [подн'іма'ју'мс'а], [подн'а'т'] у с. Вознесенці, с. Володимирівці, с. Волчанському, с. Борисівці, с. Костянтинівці, с. Лозанівці, с. Новокосянтинівці, с. Новотроїцькому, с. Новоолексіївці, с. Партизанах, с. Приморському Посаді. У с. Дмитрівці Бердянського р-ну та с. Новомиколаївці Приазовського р-ну в словах такого типу спостерігається [а]. Поширення таких фонетичних варіантів, очевидно, відбувається під впливом російської мови, проте вони характерні переважно для названих сіл.

Як одна із найбільш специфічних рис фонетики української мови, чергування [о], [е] з [і] властиве також і говіркам, що досліджуються, напр.: [в'іл] – [воли'], [в'із] – [вез'ти'], [дзв'ін] – [дзво'ни], [к'ін'] – [ко'н'і], [н'іс] – [нести']. Проте у будь-яких формах слів [воїна'], [дом], [звон], [л'од] відзначено функціонування [о], що вказує на відсутність чергування.

Фонема /и/ в говірках Запорізького Надазов'я, як і в українській літературній мові та в більшості діалектів, реалізується нелабіалізованим голосним переднього ряду, високого, трохи обниженого, піднесення [и] в напрямку до середнього ряду.

В основному своєму вияві (під наголосом) фонема /и/ не має відмінностей у вживанні. Проте у слабкій позиції вона може зближуватися з фонемою /е/ і виступати як звуки [и], [и^е], [е^и] та [е] (зрідка), який спостерігається переважно у мовленні носіїв говірок молодшого віку, що можна пояснити намаганням мовців говорити грамотно, наприклад:

[ви^ине'виї] / [ви^ене'виї] / [ве^ине'виї] / [вешне'виї], [живе'] / [же^иве'] - [жи^еве'] (прикметник), [жи^еве'] (дієслово), [же^иве'ш], а [кише'шник] / [ки^еше'шник] лише у Воскресинці, [прице'ни] / [при^еце'ни] / [пре^ице'ни], [принисе'] / [при^енесе'] / [пре^инесе'], [шине'л'і] / [ши^ене'л'і] / [ше^ине'л'і] / [шене'л'і] та ін.

Фонема /и/ може зберігатися незалежно від її походження, характеру суміжних голосних та приголосних звуків як у наголошеній, так і в ненаголошеній позиції. Ця особливість виступає як загальна риса говірок, що досліджуються. Як характерну полтавським говіркам її називав І. О. Варченко [7, с. 122]. Відповідно, у говірках фонему /и/ зустрічаємо в таких словах, як [би'тиму], [ўја'жим], [ви'ла] (ім.), [ви'јут'], [зика'ти], [ди'шло] / [ди'шил'] / [ди'шл'а], [дзвини'т'], [дз'урч'и'т'], [живи'ї], [жи'то], [зроби'ў], [краси'ве], [кури'не], [крич'и'т'], [коси'т'], [ли'ти], [н'а'н'ч'и'ти], [пи'шут'], [плохи'ї], [прийшли'], [пишини'ц'а], [сви'н'і], [свир'і'на], [ски'рта], [соки'ра], [стаўки], [уч'и'тил'], [ходи'т'], [хо'дит'], [цибу'л'а], [ч'асни'к], [ши'јим], [шишки'].

В українських діалектах фонема /и/ за походженням різна. Вона може виступати як рефлекс давніх *[ы] та *[и] ([i]), на що вказують дослідники, зокрема Л. П. Бова (Ковальчук) [4, с. 19], І. О. Варченко [7, с. 125], Й. О. Дзендзелівський [10, с. 19], С. П. Самійленко [34, с. 93], В. А. Чабаненко [41, с. 48], Т. Г. Шевченко [43, с. 96] та ін. Надазовська група говірок також засвідчує цю фонему: [висота'], [дим], [до'брий], [книшки'], [кропи'ва] / [кропива'], [ле'бид'і], [ми'ло], [моги'ла], [ри'ба], [риба'лка], а [риб'а'та] у Приморському Посаді, [си'л'ний], [сир], [сирота'], [стид], [ти'хиї], [писа'т'] та ін. Поте є ряд випадків уживання /і/ на місці давніх *[ы] та *[и] ([i]).

У говірках таких сіл, як Берестове, Борисівка, Воскресенка, Карла Маркса, Костянтинівка, Миколаївка, Новокостянтинівка, Новомиколаївка, Новотроїцьке, Приморський Посад в окремих словах: [го'спитал'], [у го'спитал'і], [виви'с'ују], [ўсим], [ўсих], [... кало'ши кле'јіни], [мариу'пол'], [мишо'к], [ниде'] / [ни^еде'], [нико'ли], [нико'му], [нико'го], [нич'о'го], [ни'ч'],

[нихто'], [ни́як'і'] / [ни́я'к'і], [ни́я'кого], [ни́я'ких], [нирозлич'а'ју], [нидб'і'лино], [нит:ру'сино], [нич'], [ни'шки], [ри'д'мо] / [p'і'd'мо], [розриша'ли], [рос:трил'а'ли], [стрил'а't'], ([хало'дни] від “холодні” лише у Новомиколаївці Пиазовського р-ну) реалізація фонemi /и/ як у наголошеній, так і ненаголошеній позиціях відбуваються не тільки відповідно до давніх *[ы] та *[і] (и), а й заступаючи давні *[о], *[е] та *[ѣ], що можна розглядати як прослідки давньої лівобережнополіської основи.

Досліджуванним говіркам властиві сполучення *ги, ки, хи* (із давньоруських *гы, кы, хы*), що вживаються незалежно від наголосу та їх місця у слові. Звук [и] в цих сполуках виступає послідовно в більшості говірок, наприклад: [бат'ки'], [батоги'], [воўки'], [гад'у'ки], [гор'і'хи], [груд'ки'], [ки'дат'] та ін.

Однак поряд із тим можуть спостерігатися *гi, киi, хиi* та *г'i, к'i, х'i* (неоднакові рефлексії) навіть у тій самій говірці, наприклад: [ўки'ну] / [ўк'і'ну] у с. Новомиколаївці Приазовського р-ну, [ки'слиї] / [к'і'слиї], [ки'с'і'л'] / [к'іс'і'л'], [му'х'і], [но'гi] / [но'г'і], [хи'тру'н] / [х'ітру'н], [хи'триї] / [х'і'триї].

Виникнення палатальності приголосних [г], [к], [х], відповідно і сполучень [г'і], [к'і], [х'і], в окремих говірках можна розглядати як прослідки поліської основи. Палатальність приголосних [г], [к], [х], сполучення [г'і], [к'і], [х'і] чи близькі до них, у північних говорах, безперечно, відбивають взаємодії на діалектному рівні української мови з білоруською [13, с. 251].

У словах типу [інди'к], [іржа'] перед сонорними приголосними на початку слова більш поширений приставний [і], що виник у зв'язку із занепадом зредукованих, нині є в українських говорах і має значення загальної норми літературної мови [13, с. 198].

Проте у цих же словах запорізько-надазовським говіркам характерне заступлення приставного [і] звуком [и]: [инди'к], [иржа']; звуком [о] лише у

випадку [оржа'], [оржав'і'лиї], [оржа'ўч'ина], очевидно, від *поржавіти*. Звук [о] тут характерний здебільшого мовленню найстарших носіїв говірок.

Фонема /и/ чи її варіант [и^і] у слабкій позиції виступає на місці давнього *[о] у префіксі *по-* та прийменникові-префіксі *під-*, наприклад: [пид^мѣ'зுவат'], [пид^мвизу'т'], [пид'і'їде], [пиджіж:а'ли], [пид:у'шч'али], [пид^мки'ну], [пид^ммин'а'ли], [пид'д'м'ін'а'ли], [пидн'іма'ли], [пидно'сила], [пидн'а'ўс'а], [пид'др'і'с], [пид^мси'нимо], [пид^мхо'де], [пид^мстри'гла], [пид^мна'л'ували], [пид:о'ч'ују], [пид'а'гним], [пидит':а'гуји'м], [пид^мши'ла], [пидшо'ў], [... пид ни'м], [... пид^мкомба'ін'ом], що зустрічаємо здебільшого у с. Воскресенці (найстарша вікова група); а в усіх інших говірках [пид^мка'т] «будівля господарського призначення», [пидво'да], [пидру'чники] переважно у мовленні представників найстаршого та старшого покоління.

Звукосполучення [ри], [ли] з давньоруських [ръ], [ль], [рь], [ль] між приголосними, властиві запорізько-надазовським говіркам. У більшості випадків ці сполучення вживаються, як і в літературній мові, наприклад: [блиск], [бли'скаўка], [злиї], [крива'виї], [стари'ї], а [крини'ц'а] у с. Володимирівці. Однак інколи спостерігаються також і [сл'еза'] (в приміських та «акаючих» говірках).

У с. Новокосянтинівці досить поширені іменники [бл'оск] та [ја'блоко], останній спостерігаємо і в усіх інших говірках, особливо часто в приміських (с. Костянтинівці та с. Вознесенці). Є підстави вважати, що використання звука [о], який колись заступив давній голосний *[ы], а також звукосполучення [л'е] підтримуються тут впливом російської мови.

У говірках досліджуваного ареалу внаслідок стирання артикуляційно-акустичних відмінностей між звуковими рядами фонем /е/ та /и/, фонема /е/ в слабкій позиції може повністю переходити в [и] або [и^і] після ненаголошеного складу та у позиції перед наголошеним складом із голосним [и], [і], [а], [о], [у] при швидкому темпі мовлення, напр.: [бирихти'], [види'], [висти'], [ви'луплиниї], [вирни'с'а], [гриб'ти'], [диржа'ти'], [ду'рин'], [замі'рза'је], [зирно'], [ку'плиниї], [лижу'], [лит'у'] / [лич'у'], [систра'],

[свѣкру'ха], [ста'риц'], [стирн'а'], [стипи'], [тил'а'], [хло'пиц'], [ч'и'рѣ'жа'к], [ч'и'ривѣ'ки], [ч'удиса'].

У заперечній частці **не** на місці звука [е] вживається лише [и], причому має місце нерозрізнення часток **ни** < **не** і **ні** < **ни**. Це спричинило не тільки утворення типу [нинаже'ра], [нирозли'ч'а'ју], [нина'вист''] (в усіх говірках), а й [ни'єгде'], [нико'ли], [ни ти], [ни ја]. Частки **ни** < **не**, **ни** < **ні** не змішуються з часткою **ні** < **нѣ**, яка виступає у сильній позиції: [н'іде'], [н'іко'ли], [н'іја'к]. Зазначена риса загалом характерна говіркам Запорізької області [41, с. 47].

У слабкій позиції фонема /е/ між африкатою [ч'] та м'яким приголосним, і перед чи після [й], здатна перетворюватися в один із варіантів фонemi /и/, набуваючи звучання [и^і], напр.: [ч'и'р'в'а'к], [кли'јо'нка], [окра'јіц'], [пита'ју'ш], [зна'ју'ш], [ју'хи'днії], [п'е'ч'и'н':а], [п'і'ма'ју'ц'а], [т'ага'ју'ц'а], [уве'ч'и'р'і], а [пайма'ју'ш] у с. Новомиколаївці, [роспу'кају'ц'а] у с. Дмитрівці Приазовського р-ну. У цих же позиціях на місці ненаголошеної фонemi /е/ може виступати фонема /і/.

Після [ч'] перед твердим приголосним фонема /и/ (окрім тієї, що виступає на місці ненаголошеної /е/) теж передається за допомогою звука, що наближається до [і], [и^і]: [начи'на'т'], [нач'іна'т'], [шчи'пц'і'], [шч'і'пц'і'].

Внаслідок різних фонетичних чинників, зокрема звукової гармонії, якості приголосних і т.п., фонема /и/ може втрачати свої диференційні риси. У позиції перед м'якими чи твердими приголосними після африкати [ч'] в окремих говірках як наголошений звук [и], так і ненаголошений набирає сильного відтінку [і] чи звучить як [і], наприклад: [палуч'і'ла] у с. Дмитрівці Приазовського р-ну, [получ'і'ла], [пуба'ч'і'ў] – с. Володимирівці, [поба'ч'і'ў], [уч'і'ц'а], [уч'і'тил'ка], [уч'ін'а'т'], [ч'іја'] в інших селах.

Фонема /е/ репрезентується дуже відкритим голосним звуком [е]. У запорізько-надазовській групі говірок цей звук має таку ж артикуляційно-акустичну характеристику, як і в більшості українських говорів та літературній мові.

Це нелабіалізований голосний звук переднього ряду, середнього, дуже зниженого, піднесення [e], який реалізується в сильній позиції і, як правило, не набирає відтінку іншого звука (на відміну від більшості південно-західних говорів, у яких відбувається процес переходу [e] в [a]) [3, с. 49 – 50]. Однак у досліджуваних говірках спостерігаємо, як рідкісне явище, інші варіанти основного вияву фонemi /e/, яка у наголошеній позиції після буквосполучення [хв] та шиплячих може набирати розширеної і дещо обниженої артикуляції, переходячи в [a]: [хва'рма], [мижа'ју], [душа'ју] у с. Новомиколаївці Приазовського р-ну, с. Дмитрівці Бердянського р-ну.

У переднаголошених складах ступінь звуження звука [e] залежить від гармонійної асиміляції, на що вже звертали увагу мовознавці [23, с. 97]. У говірках також звуження голосного [e] найчастіше відбувається у позиції перед наголошеними чи побічно наголошеними складами з [e] та [a].

По-перше, тут фонема /e/ утворює так звані “ширші” або “вужчі” варіанти – [e^и], [и^е], ([и] – зрідка), наприклад: [... у би(и^е)рд'а'нс'ком уч'і'л'ішч'е] в Лозанівці, а [дириўја'ниї] у с. Берестовому, с. Костянтинівці та с. Новокостянтинівці, [си^есте'рни] – у с. Миколаївці; [бе^и(и^е)ре'], [бе^и(и^е)ре'ска], [ви^есна'], [ве^и(и^е)де'], [ве^и(и^е)ч'е'р'ат'], [дже^и(и^е)ре'л'це'], [де^и(и^е)ше'виї], [жи^ерде'л'і] / [же'рдил'і] (абрикоси), [зами^ерза'јут'], [зи^емл'а'], [зи^еле'ниї], [ли^ежа'т'], [ли^еце'], [ми^ежа'], [ми^ене'], [оч'е^и(и^е)ре'т], [пли^еч'е'], [ри^еве'], [се^ибе'], [те^и(и^е)бе'], [ч'е^и(и^е)тве'ртиї], [шч'и^ен'а'] в решті населених пунктів.

По-друге, ненаголошена фонема /e/ перед складом з [и] утворює тільки “вужчі” варіанти [и^е], [и]: [бири'], [лити'] від “летіти”, [ни^еси'], [пишини'ц'а], [тили'ц'а], [ч'и(и^е)ри(и^е)ви'ки], [ши^ерсти'на], [шч'и^ети'на].

Внаслідок дії вокальної асиміляції позиційні вияви фонemi /e/ – [e^и], [и^е], [и] найчастіше реалізуються у комбінаторних варіантах [и^і], [і]: [би'р'і'ска], [ви'дм'і'д'], [в'і(и^і)ч'і'рн'а], [жи(и^і)н'і'х], [м'ін'і'], [...на п'і(и^і)ч'і'], [...у с'і(и^і)лі'].

Таким чином, усі досліджувані говірки, як і деякі інші, мають двоступеневий характер звуження: 1) [e] до [и^е], [и] та 2) [e] ([и^е],[и]) > [и^і], [і].

Звуження [e] до [и^е], [и], що властиве і говорам південно-західної діалектної групи, у досліджуваних говірках деякою мірою спричинене, очевидно, особливостями заселення. Хоча переселенців із західноукраїнських областей було небагато і вони рівномірно розподілялися по різних населених пунктах, однак взаємоконтакти на діалектному рівні все ж відбувалися і мали певне значення у формуванні говірок Запорізького Надазов'я.

У післянаголошеній позиції фонема /e/ виступає в комбінаторних варіантах. Ширші варіанти, як правило, реалізуються частіше у формах повноголосних, однак зрідка можуть спостерігатися і вужчі варіанти, наприклад: [ба'ч'и^ете], [бе'ре'ст], [в'і'тир], [гро'ше'ї], [зро'би^ете], [ни^ема'је], [по'мир], [ра'нин(т)иї], [се'ли^езин'], [ч'е'тви^еро], [ч'о'вин], [ја'син], а [ра'н'іниї] у с. Новомиколаївці Приазовського р-ну.

Ненаголошена кінцева фонема /e/ у дієсловах та займенниках репрезентується звуками [e], [и^е], [и]: [... до ме'ни...], [на'їди^ете], [нано'се], [... от се'б(и^е)и...].

Чисту фонему /e/ (незалежно від наголосу) у відкритих складах, за поодинокими винятками, спостерігаємо у кінці слова в усіх говірках: [с'о'ме], [се'рце], [твоје'], [би^ере'].

Як і в загальнонародній мові, у говірках досліджуваного ареалу фонема /e/ виступає як рефлекс давніх *[e] та *[ь]: [де'н'], [де'ри^ево], [не'бо], [пен'], [ч'ес'ц'].

Порівняно рідко, проте у більшості говірок (окрім с. Володимирівки, с. Дмитрівки Бердянського р-ну, с. Єлисіївки та с. Єлизаветівки, в яких часто спостерігаємо такі словоформи), переважно у запозичених словах виступає варіант [’e] незалежно від наголосу: [апт’е’ка], [б’ібл’іот’е’ка], [бухв’(ф’)е’т], [б’ерд’а’нс’к], [д’е’в’ат’], [докум’е’нти], [дон’е’ц’к], [канхв’е’ти], [ко’мпл’екс], [кори’ч’н’евий], [п’е’нс’іја], [похоро’н’ен’і],

[с'е'рце], [ф'е'л'дшар], [ф'е'д'а], [ф'(хв')е'рма] (крім Н.м.П.), [з от'іју'ши'рст'е'ју].

У ненаголошеній позиції після [j] фонема /e/ у всіх говірках зближується з /i/ та звучить як [ji] майже завжди і як [i] у багатьох випадках, наприклад: [до'jiш] / [до'иш], [ду'маjiш] / [ду'маиш], [зна'jiш] / [зна'иш], [кро'jiш] / [кро'иш], [пита'jiш] / [пита'иш], [слу'хаjiш] / [слу'хаиш].

За законами звукової гармонії ненаголошений [e] також переходить в [i] у словах: [... у бо'т'ів'і], [ѣр'ім'іна'], [гус'ін'і'чний], [ко'мпл'ікс], [на ко'мпл'ікс'і], [м'ідс'істра'], [м'іл'іто'пол'], [м'ін'і'], [п'ір'ін'ілки] / [п'ір'ін'о'лки], [п'ір'іву'лок] / [п'ір'іу'лок], [т'іл'іна'ц':а], а [п'ір'ішки'], [ра'н'ін'і] у с. Новокосянтинівці, [пл'іла'] у с. Новомиколаївці Приазовського р-ну. Ненаголошений [e] переходить у [i] і в запозичених словах, напр.: [в'іл'ісон'е'д] / [в'іл'ісоне'д], [в'іт'іна'р] (ветеринар), [т'іл'ів'ізор], [т'іл'іхво'н], [т'імн'ірату'ра] / [те"мн'ірату'ра].

Найчастіше у слабкій позиції /e/ репрезентується звуками [i], [o], [a], напр.: [кори'ч'н'іве], [компл'ікту'јут'], [л'о'хко] / [л'іхко'], [... з ма'т'ірију], [м'іха'н'ік], [п'іка'рн'а], [п'інс'іоне'('е)р], [п'ітро'вич'], [т'імно'], [спортко'мпл'ікс], [фе'л'дшар], [јаїцо'].

Основним виявом **фонем** /a/ є звук заднього ряду, низького піднесення, нелабіалізований, найбільш відкритий з усіх голосних, напр.: [ана'л'із], [ба'ба], [бага'тиї], [баклажа'ни], [ба'т'ко], [жа'ба], [сва'їба], [ч'а'сто], а [вагани'] – “ночви” у с. Новоолексіївці та с. Новотроїцькому.

У запорізько-надазовських говірках, як і в інших говірках української мови, після м'яких приголосних фонема /a/ є різною за походженням, виступає як етимологічний ***[a]**, наприклад: [jak], [јали'на], [ја'ма], [ја'сла(л'і)], [бур'а'к]; як рефлекс давнього ***[ę] (А)**: [з'ат'], [л'у'бл'ац'а(ца)], [мн'а'со], [по'јат'], [пјат'], [тил'а']; як [a] з ***[ē]**: [стоја'т'], [ч'аси'], [т'а'гне]; [a] з ***[e]**: [жит':а'], [бут':а'], [розум'і'н':а] («понімання»).

У позиціях після м'яких приголосних, між м'якими та після [й] ([д'а'д'м'ко], [стоја'т'], [т'а'гне]) фонема /a/, як і в багатьох південно-

східних говірках, тяжіє до переднього ряду, не досягаючи його. Закономірно, що перед рефлексом ***[a]** (<[ĕ]) зубні та сонорні приголосні в цих позиціях виступають м'якими. Досить часто м'якість перед ***[a]** (< [ĕ]) є характерною і для шиплячих приголосних у говірках: [в'інч'а'ц'а], [воро'ч'а'јус'], [дз'урч'а't'], [кач'а'], [крич'а't'], [курч'а'] (всі села), а [ли^еж'а't'], [лош'а'] у селах Борисівці, Володимирівці, Єлисіївці, Карла Маркса, Костянтинівці, (Новокостянтинівці, Новомиколаївці Приазовського р-ну), Новоолексіївці, Партизанах.

Не зберігається початковий [je], замінюючись фонемою /a/, у словах [jaўдо'ха], [jaўpe'i], [jali'нка], [јази'к]. Проте в небагатьох говірках, на відміну від літературної мови, все ж продовжує спостерігатися [je] у певних словоформах: [jeўдок'i'ja], [jeўpe'i'] (с. Володимирівка, с. Костянтинівка, с. Приморський Посад), що засвідчено і в непрямих відмінках.

У переднаголошеній позиції після губних приголосних фонема /a/ виступає як звук [i] у складних числівниках [дв'іна'ц'а:at'(ц':at')], [n'itso't], що спостерігаємо у с. Берестовому, с. Борисівці, (с. Дмитрівці Бердянського р-ну, Дмитрівці Приазовського р-ну), с. Костянтинівці, с. Карла Маркса, с. Лозанівці, с. Миколаївці, с. Новокостянтинівці, с. Новомиколаївці Приазовського р-ну, Партизанах, Приморському Посаді. Зазначені форми тут переважають. У говірках інших сіл місцеві діалектні форми реалізуються паралельно до літературних.

Фонема /o/. У запорізько-надазовських говірках вимова голосного [o] як основного вияву фонemi /o/ майже нічим не відрізняється від літературного. Це лабіалізований голосний заднього ряду, середнього піднесення, який також різний за своїм походженням. Як і в літературній мові, у всіх говірках на місці давнього ***[o]** в новозакритих складах виступає рефлекс ***[i]**. Проте тут мають місце деякі відхилення.

У новому закритому складі повноголосних звукосполучень **-оро-, -оло-** у тих словах, у яких відбулася зміна на [i] в українській літературній мові, у всіх говірках спостерігаємо інколи непослідовне збереження звука [o], напр.:

[доро'га] – [доро'ж^шка], [коро'ва] – [коро'ў], [голова'] – [голо'ў] – [голо'ўка]. Частіше у мовленні носіїв говірок молодшого та середнього віку зустрічаємо також і функціонування звуку [і] в такій позиції, напр.: [доро'га] – [дор'і'шка], [коро'ва] – [кор'і'ў], [голова'] – [гол'і'ў] – [гол'і'ўка].

Також етимологічний *[o] може зберігатися у складі суфікса **-овл-** у таких словах, як [...годо'ўл'а коро'ў...], [...загото'ўл'а кормо'ў...], [торго'ўл'а], що більше характерні мовленню носіїв приміських говірок (с. Борисівка, с. Вознесенка, с. Костянтинівка, с. Лозанівка, с. Новомиколаївка, с. Миколаївка). Але словоформа «торговля» поширена у межах досліджуваного ареалу.

Не спостерігається перехід давнього *[o] в [і] у закритому складі в суфіксі **-ов-** ([гвинто'ўка], [пут'о'ўка]). Лише зрідка зустрічаємо [гвинт'і'ўка], [пут'і'ўка] в с. Андріївці, с. Берестовому, с. Успенівці, що поширилися у тут не без впливу літературної мови.

Збереження етимологічного *[o] в закритому складі характерне також і таким давно запозиченим власним іменам, як [анто'н], [ти'хон], [ф(хв)е'дор], [ја'коў] та ін. Зустрічаємо фонему /o/ і в жіночих назвах по батькові: [богда'ноўна], [микола'жоўна], [миха'їлоўна], [ф(хв)е'дороўна].

Давній *[o] спостерігаємо у префіксах **до-**, **по-** перед складом із колишнім зредукованим *[ъ] і *[ь] у ненаголошеній позиції: [...ми дожда'лис'а дошч'а'...], [...пошла' у шко'лу...], [...як пошла' у дошч'...] у с. Вознесенці, с. Костянтинівці, с. Дмитрівці Бердянського р-ну, с. Новомиколаївці Приазовського р-ну. Зрідка збереження *[o] в такій позиції зустрічаємо і в усіх інших говірках.

Також у префіксах у позиції перед двома приголосними, що стоять на початку кореня, після котрих та між якими в давньоруській мові зредукованого не було зовсім, у говірках замість сподіваного [і] маємо етимологічний *[o]: [...доста'ли ѿ карто'шки...], [доста'ў], [доста'ти], [...позна'ла го'р'а ја...].

У префіксах з секундарним [o] в аналогічних умовах не відбулося зміни ***[o]** в [i]: [...обозва'ла ми'не'...], [надорва'лас'], [...подобра'ў jiji'...]. У мовленні представників молодшої та середньої вікових груп уживання ***[o]** непослідовне, що зумовлено, очевидно, активізацією функціонування українського літературного мовлення. Якщо префікси **зо-, надо-** виступають як прийменники, то давній ***[o]** зберігається і функціонує послідовно у мовленні представників усіх вікових груп: [...зо мно'ју...], [...надо мно'ју...].

Спостерігається давній ***[o]** в префіксі-прийменникові **од-**: [...од вас...], [...од ди'к'іх...], [...од ро'скош'і...], [...от то'го...], [отко'(а)пували], [откови'р'ували], [откида'ли], [отпраўл'а'ли], [од:али'], [откри'ли], [од:а'вимо], [одби'ли], [одбу'ў], [отпрац'ува'ли], [отстава'ла], [ни отпу'ска']. Проте є винятки: [в'іт':іл'а'] – [в'іт':іл'], [в'ідц'іл'а'] – [в'ідц'іл'] (с. Андріївка, с. Берестове, с. Карла Маркса, с. Успенівка).

У ненаголошеній позиції у новозакритих складах запорізько-надазовським говіркам характерне збереження давнього ***[o]** в абстрактних іменниках з суфіксом **-осьць**: [го'рдос'ц'], [мо'лодос'ц'], [ра'дос'ц'], [по'длос'ц'], [ста'рос'ц'], [хи'трос'ц']; в основах дієслівних форм: [зако'нч'или], [конч'а'т'].

У досліджуваних говірках процес переходу кореневого [o] в [i] відбувається найпослідовніше в односкладових словах. Проте поряд із вживанням словоформ такої структури із кореневим [i] часто спостерігається збереження давнього ***[o]** в усіх говірках, напр.: [гос'ц'], [дом], [звон], [ноч'], [роў], [рог], [сол'], [стол], [хвост]. У певних двоскладових та трискладових словах перехід [o] в [i] є менш характерним: такі словоформи, як [вої'на'], [дої'ти'], [звоно'к], [за'роботки], [пирожо'к], [подво'р'ја], [ро'скош] у ряді випадків функціонують без паралельних варіантів з [i] у мовленні всіх носіїв говірок (особливо чоловіків).

Як і в загальнонародній мові, фонема /o/ виступає в звукосполученнях **-ър, -ъл, -ръ, -лъ** на місці давнього ***[Ъ]** в усіх говірках: [бло'хи], [бро'ви], [горби'], [го'рло], [дро'ва], [по'ўн'і]. Як правило, у говірках чергування [o] з [i]

не відбувається ([бл^х], [бр^о], [др^о]). У говірках с. Єлизаветівки, с. Лозанівки, с. Партизан) словоформа [крова'виї] вживається лише з /о/, а в усіх інших говірках, як і в літературній мові – з /и/ ([крива'виї]).

Після [л'], [р'], [с'], [д'], [т'] на місці давнього *[e] (різного за походженням) часто виступає [о], напр.: [в'ір'о'їка], [л'о'хко(иї)], [од'о'жа], [пл'о'тка], [нос'о'лок], [с'о'ла], [т'о'лоч'ки], [т'о'рка], [ход'о'м].

На місці ненаголошеного, переважно початкового [а], виступає фонема /о/ в іншомовних словах: [обрико'с] – [обрико'ст] у с. Єлисіївці, лише [обрико'с] у с. Партизанах, лише [обрико'ст] у с. Новоолексіївці, [обрико'са] в с. Берестовому, с. Миколаївці, с. Новотроїцькому; [ока'ц'їја] в с. Андріївці, с. Берестовому, с. Єлисіївці, с. Єлизаветівці, с. Карла Маркса, с. Лозанівці, с. Миколаївці, с. Новоолексіївці, с. Новотроїцькому, с. Партизанах; [окуше'рка] – с. Партизанах; [опара't] – с. Берестовому. Варіанти, близькі до літературних, спостерігаються у решті говірок.

Завдяки розширенню артикуляції звука [у] перед складом із наголошеним [а] на місці [у] виступає [о] в словах [бома'га], [бома'ж^ика].

Ненаголошена фонема /о/ в позиції перед складом із наголошеним [у] підвищується до /о^у/, напр.: [го^уду'је], [го^улу'пка], [зо^узу'л'а], [ко^ужу'х], [ко^уст'у'м], [ко^ун'уху'је], [мо^уту'з'ка], [о^уну'к], [по^уду'шки] у всіх говірках.

Фонема /у/. У запорізько-надазовських говірках основним виявом фонему /у/ є звук [у]. Дуже лабіалізований голосний заднього ряду, високого піднесення, який виступає у наголошеній та ненаголошеній позиціях і вживається після твердих та м'яких приголосних на початку, в середині та в кінці слова. В обох позиціях фонема /у/ в усіх говірках артикулюється виразно, напр.: [бу'р'а], [ї'нук], [ву'зол], [вуж], [ву'хо], [гу'л'а], [гру'ша], [дуб^н], [душа'], [ду'шу], [ку'хол'], [кру'ч'а], [кухва'їка], [лижу'], [пуд^м], [пла'ч'у], [пич'у'], [ру'ки], [слу'хају], [сус'ї'ди], [суха'р'], [ту'ф(х)л'ї], [у'гол'], [хо'ч'у]. Цим вони відрізняються від середньочеркаських [26, с. 46].

Як бачимо, голосний [у] після м'яких приголосних зустрічається рідше. Шиплячі приголосні [ж], [ш] перед [у], як правило, тверді. Проте [ч'] вимовляється пом'якшено, що помічено в дієсловах.

За законами вокальної гармонії на місці [о] виступає [у] (паралельно до варіантів з [о]) в словах: [гуду'je], [зузу'л'а], [кужу'х], [кужу'шанка], [куст'у'м], [пукушту'ї], [уну'к], що є характерним для всіх говірок.

З-поміж усіх говірок виділяється говірка с. Новокосятинівки, в якій спостерігається помірне "укання" з наближенням до сильного: [пуба'ч'іў], [сур'жо'зно], [хут'і'ла], [туб'і'], [туд'і']. Таке "укання" виявляється в багатьох говірках південно-західного наріччя, а також і в говірках Полісся [26, с. 51].

Отже, у вокалізмі всіх запорізько-надазовських говірок більшою мірою виявляються особливості у ненаголошеній позиції. Це збереження окремих давніх фонем: етимологічний *[i] на початку слів; "приставний" [i] перед передньоязиковими приголосними [з] та [с]; початковий [je] також і в непрямих відмінках; давній *[o] у префіксах **до-**, **по-** перед складом із колишнім зредукованим *[ъ] і *[ь], а також у префіксі-прийменникові **од-** та у новозакритих складах; фонема /i/ на місці давнього *[e]; звукосполучення [ли] з давньоруського [лъ] між приголосними.

У ряді випадків мають місце заступлення, зокрема приставного [i] звуком [и] чи [о]; заступлення фонемою /и/ як у наголошеній, так і ненаголошеній позиціях давніх *[o], *[e] та *[ъ]; заступлення [e] у наголошеній позиції після буквсполучення [хв] та шиплячих звуком [а]; заступлення [о] у ненаголошеній позиції звуком [у] (паралельно до варіантів з [о]) та помірне "укання" з наближенням до сильного.

Виявлені риси у системі вокалізму українських запорізько-надазовських говірок засвідчують їхню спільність із літературною мовою чи іншими українськими говорами; певні риси привертають увагу як характерні досліджуванам говіркам. Вивчення системи консонантизму необхідне для з'ясування фонетико-фонологічних властивостей досліджуваної групи говірок.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бевзенко С. П. До характеристики відмінностей у вокалізмі української діалектної мови / С. П. Бевзенко // Українське мовознавство. Міжвідомчий науковий збірник. – Вип. 1. – К.: Вища школа, 1973. – С. 94 – 101.
2. Бевзенко С. П. Українська діалектологія. Фонетика: Навчальний посібник / С. П. Бевзенко. – Одеса, 1974. – 51 с.
3. Бевзенко С. П. Українська діалектологія: Навчальний посібник / С. П. Бевзенко. – К.: Вища школа, 1980. – 246 с.
4. Біла О. С. Дослідження з українського діалектного вокалізму: Посібник для студентів-філологів / О. С. Біла. – Чернівці, 1974. – 39 с.
5. Бова (Ковальчук) Л. П. Фонетична система говірок Південної Житомирщини / Л. П. Бова (Ковальчук) // Наукові записки. Сумський державний педагогічний інститут імені А. С. Макаренка. Серія філологічна. – Суми, 1959. – Т. VI. – Вип. 2. – С. 3 – 48.
6. Булаховський Л. А. З історичних коментаріїв української мови. Голосні повного утворення / Л. А. Булаховський // Наукові записки Київського державного університету. – Т. V. – Вип. 1. – 1946. – С. 89 – 109.
7. Варченко І. О. Лубенські говірки і діалектна суміжність / І. О. Варченко. – К.: АН УРСР, 1963. – 249 с.
8. Вовк П. С. Теорія центрів і периферії фонологічної та акцентологічної системи: Монографія / П. С. Вовк. – К.: ІЗМН, 1997. – 164 с.
9. Денисенко Л. П. Фонетичні і словотворчі варіанти слова в говірках Нижньої Наддніпрянщини: Автореф. дис... канд. філолог. наук: 10.02.02 Дніпропетровський державний університет / Л. П. Денисенко. – Дніпропетровськ, 1995. – 21 с.
10. Дзендзелівський Й. О. Конспект лекцій з курсу української діалектології (Вступні розділи) / Й. О. Дзендзелівський. – Ужгород, 1966. – 99 с.; Ч. I. Фонетика. – Ужгород, 1965. – 126 с.
11. Жилко Ф. Т. Фонологічні особливості української мови в порівнянні з іншими слов'янськими / Ф. Т. Жилко. – К., 1963. – 36 с.

12. Житецкий П. Очеркъ звуковой исторіи малорусского нарѣчія / П. Житецкий. – Кієвъ: Въ университетской тіпографіи, 1876. – 249 с.
13. Жовтобрюх М. А. Історія української мови. Фонетика / В. М. Русанівський, В. Г. Складенко. – К.: Наукова думка, 1979. – 337 с.
14. Залеський А. М. Питання конвергенції давніх *ы*, *і* в говорах української мови / А. М. Залеський // XIII Республіканська діалектологічна нарада. Тези доповідей. (Київ, квітень 1969 р.). – К.: Наук. думка, 1969. – С. 37 – 39.
15. Залеський А. М. Діалектна основа фонологічної системи сучасної української літературної мови / А. М. Залеський // Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами. – К.: Наукова думка, 1977. – С. 50 – 96.
16. Калнынь Л. Э. Опыт моделирования системы украинского диалектного языка. Фонологическая система / Л. Э. Калнынь. – М.: Наука, 1973. – 398 с.
17. Калнынь Л. Э. К вопросу о типологии вокализма украинских диалектов / Л. Э. Калнынь // XIV Республіканська діалектологічна нарада. Тези доповідей. – К.: Наукова думка, 1977. – С. 23 – 25.
18. Калнынь Л. Э. Об одном диалектном различии в украинском вокализме / Л. Э. Калнынь // Проблеми сучасної ареалогії. – К.: Наукова думка, 1994. – С. 120 – 127.
19. Карпенко Ю. О. Фонетика і фонологія сучасної української мови: Учбовий посібник / Ю. О. Карпенко. – Одеса: Б.в., 1996. – 143 с.
20. Карпенко Ю. О. Фонологічна історія українського вокалізму / Ю. О. Карпенко // Мовознавство. – 1998. – № 2 – 3. – С. 78 – 91.
21. Карскій Є. О. Изъ русской діалектології. Къ вопросу объ отверднѣніи (неумягчительности) звуковъ *е* і *і* въ малорусскомъ нарѣчїи / Є. О. Карскій // Изборникъ Кієвскій. – Кієвъ, 1904. – С. 83 – 87.
22. Ковалик І. І. Про порівняльно-типологічне вивчення фонемної структури територіальних діалектів / І. І. Ковалик // Праці XIII Республіканської діалектологічної наради. – К.: Наукова думка, 1970. – С. 302 – 310.

23. Козленко И. В. Морфонология словоизменения глагола в современном украинском литературном языке: Автореф. дис... канд. филолог. наук: 10.02.02 / Киевский гос. ун-т / И. В. Козленко. – К., 1992. – 18 с.
24. Курило О. Про незалежну від наголосу зміну *a* по м'яких консонантах та по *i* в українських діалектах / О. Курило // Український діалектологічний збірник. – Кн. 2. – К., 1929 – С. 75 – 108.
25. Лекомцева М. И. Фонологический комментарий к Полесским диалектам / С. М. Толстая // Полесье: Лингвистика. Археология. Топонимика. – М.: Наука, 1968. – С. 47 – 66.
26. Лисенко П. С. Фонетичні особливості деяких говірок Правобережної середньої Черкащини / П. С. Лисенко // Діалектологічний Бюлетень. – Вип. 9. – К., 1962. – С. 45 – 54.
27. Назарова Т. В. Некоторые особенности вокализма украинских правобережно-полесских говоров / Т. В. Назарова // Полесье: Лингвистика. Археология. Топонимика. – М.: Наука, 1968. – С. 67 – 100.
28. Назарова Т. В. Розвиток рефлексів **Ѣ*, **О*, **Є* в українських говорах / Т. В. Назарова // Мовознавство. – 1972. – № 1. – С. 13 – 27.
29. Назарова Т. В. К характеристике украинского волинско-полесского вокализма / Т. В. Назарова // Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования. – М.: Наука, 1972. – С. 40 – 64.
30. Пагіря І. Д. До питання лабіалізації голосних в українських говорах району Карпат / І. Д. Пагіря // XIV Республіканська діалектологічна нарада. Тези доповідей. – К.: Наукова думка, 1977. – С. 25
31. Пачева В. Формування ареалу українських запорізько-надазовських говірок. / В. Пачева // Вісник Запорізького осередку вивчення української діаспори. – Випуск 11. – Запоріжжя, 2015 р. – С. 65 – 87.
32. Савченко О. Н. Процес зміни *o*, *e* в закритих складах у діалектах української мови / О. Н. Савченко // XIII Республіканська діалектологічна нарада: Тези доповідей (Київ, квітень 1969 р.). – К.: Наук. думка, 1969. – С. 32 – 36.

33. Сагаровський А. А. Вокалізм українських говірок Белгородської області / А. А. Сагаровський // Вісник Харківського університету. – № 140. – Харків, 1976. – С. 73 – 80.
34. Самійленко С. П. Фонетичні особливості говірок Запорізької області / С. П. Самійленко // Діалектологічний бюлетень. – Вип. 6. – К.: АН УРСР, 1956. – С. 89 – 97.
35. Синявський О. Н. Спроба звукової характеристики літературної української мови / О. Н. Синявський // Наукові записки Харківської науково-дослідної катедри мовознавства. – Вип. 2. – Харків: Державне видавництво України, 1929. – С. 5 – 33.
36. Терешко Л. С. Особливості фонетичної системи надбузьких говірок Кривоозерського району на Миколаївщині / Л. С. Терешко // Діалектологічний бюлетень. – Вип. 6. – К., 1956. – С. 98 – 107.
37. Тоцька Н. І. Палатографічне дослідження голосних у говірках української мови / Н. І. Тоцька // Праці XI Республіканської діалектологічної наради. – К., 1965. – С. 136 – 143.
38. Тоцька Н. І. Голосні фонери української літературної мови: Монографія. – К., Вид-во Київського університету, 1973. – 192 с.
39. Тоцька Н. І. Система голосних фонем української мови / Н. І. Тоцька // Мовознавство. – 1983. – №5. – С. 16 – 23.
40. Філіппова Г. І. Деякі особливості вокалізму говірок Прилуччини Чернігівської області / Г. І. Філіппова // Наукові записки Харківського педагогічного інституту. – Т.25. – Філологічна серія, 1957. – С. 93 – 126.
41. Чабаненко В. А. Із спостережень над спорадичними змінами в звуковій системі говірок Василівського р-ну Запорізької області / В. А. Чабаненко // Доповіді та повідомлення на конференції, присвяченій підсумкам науково-дослідної роботи за 1962 рік: Тези. – Запоріжжя, 1962. – С. 46 – 49.
42. Чемеркін С. Г. Типологія фонологічних систем західнополіських говірок: Автореф. дис... канд. філолог. наук: 10.02.01 / НАН України. Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні. – К., 1995. – 24 с.

43. Шевченко Т. Г. Вокалізм українських говірок Ананьїщини / Т. Г. Шевченко // Українське мовознавство. – Вип. 3. Міжвідомчий науковий збірник. – К., 1975. – С. 95 – 101.